

Irena Bukowska-Floreńska

Wstęp

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 5, 7-11

2001

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wstęp

Niemale znaczenie w kształtowaniu obrazu kultury w przestrzeni, w odniesieniu do konkretnej grupy społecznej, mają miejsca znaczące i wartości symboliczne tych miejsc bądź zjawisk kultury czy związanych z nimi przedmiotów występujących w przestrzeni.

Przestrzeń i miejsce dzięki posiadanym i nadawanym im znaczeniom nabierają często walorów przestrzeni symbolicznej i mitycznej. Mogą to być na przykład miejsca znaczące w najbliższym otoczeniu, pozwalające wskazać obcemu kierunek drogi, gdyż – jak pisze Yi-Fu Tuan – „mały, bezpośrednio doświadczony świat otoczony jest znacznie szerszą strefą znaną pośrednio przez symbole”¹.

Miejscem znaczącym może stać się region jako obszar pochodzenia, do którego trudno już powrócić. Jest to miejsce, z którym związane są ważne dla ludzi wydarzenia, a opowieści o nich przekazywane ustnie stały się legendą. Taką przestrzenią symboliczną i mityczną bywa także dom rodzinny, z którym łączy ludzi świadomość pokrewieństwa i tradycji rodzinnego życia, więzy uczuciowe i wiele innych.

Przestrzenią taką są miejsca kultu, zwłaszcza sanktuaria, do których ciągną pielgrzymi z odległych nieraz stron i gdzie pozostawiają wota – symbole dziękczynienia, prześlągania i zarazem pamięci o pobycie w miejscu świętym.

Człowiek religijny chce wyodrębnić w przestrzeni, w której żyje, przestrzeń świętą od przestrzeni świeckiej. Inaczej doświadcza tych dwóch przestrzeni. Mircea Eliade pisze, że „objawienie przestrzeni świętej daje człowiekowi »punkt stały«, tym samym zaś możliwość »ustanowienia świata« i rzeczywistości życia. Doświadczenie świeckie natomiast pozostaje przy homogeniczności i względności przestrzeni.”² Dlatego kościół,

¹ Yi-Fu Tuan: *Przestrzeń i miejsce*. Tłum. A. Morawiscka. Wstęp K. Wojciechowski. Warszawa 1987, s. 116.

² M. Eliade: *Sacrum i profanum. O istocie religijności*. Tłum. R. Reszke. Warszawa 1999, s. 17–18.

kapliczka, krzyż przydrożny, wizerunek świętych i ich bliskie otoczenie są dla człowieka wierzącego miejscami znaczącymi, gdyż należą do innej przestrzeni niż ulica czy droga, przy których stoją. Są znakiem czegoś absolutnego, ponadczasowego i ponad społecznymi podziałami. Znaczenie nadane im i odbierane jest wartością ważną i społecznie przeżywaną (jednostkowo i wspólnie), w naturalny sposób wtopioną w konfigurację innych wartości systemu kulturowego.

Przestrzenią symboliczną i mityczną stać się może w określonych warunkach miejsce pracy, z którym ludzie wiążą swoją egzystencję i które jest czynnikiem determinującym ich sposób oraz styl życia (na przykład górnicy z kopalnią), przyjęty i utrwalony w wielopokoleniowej tradycji rodzinnej i środowiskowej. Znajduje to odbicie w wartościach symbolicznych i mitycznych obecnych w miejscowej przestrzeni kulturowej.

Przestrzeń symboliczną i mityczną może tworzyć również wiedza potoczna o rodowodzie historycznym jakiejś społeczności czy nawet jednostki. Może to być podawana ustnie charakterystyka swojej lub innej grupy etnicznej, regionalnej czy lokalnej. Często wiedza taka nabiera cech mitu i symbolizuje domniemane właściwości.

Tom 5 „Studiów Etnologicznych i Antropologicznych” to druga część zbioru opracowań różnych autorów zajmujących się badaniem kultury w przestrzeni. Tytuł tomu – *Miejsca znaczące i wartości symboliczne* – zapowiada, iż są to rozważania o roli tych miejsc i wartości w różnych systemach kulturowych, w przestrzeni życia codziennego, w sferze wiedzy i świadomości tożsamości społecznej i kulturowej. Większość artykułów dotyczy kultury współczesnych społeczności (miejskich, wiejskich, regionalnych), kilka poświęconych jest tradycyjnej kulturze ludowej oraz metodom ich badania przydatnym w porównywaniu teraźniejszości z przeszłością.

Teksty zgrupowano w dwóch częściach: *Przestrzeń życia codziennego i Przestrzeń i miejsca znaczące a wartości symboliczne*. Tom otwiera artykuł Viery Feglovej, która podjęła problem *m i e j s c z n a c z ą c y c h j a k o z n a k ó w o r i e n t o w a n i a s i ę w p r z e s t r z e n i l o k a l n e j*. Autorka porusza zagadnienia graniczności terenu, czynników społeczno-ekonomicznych i kategorii czasu. Empiryczny materiał zebrała w czasie badań dotyczących punktów stycznych między obszarem zasiedlonym i okolicą, przeprowadzonych współcześnie we wsiach słowackich. Zwróciła uwagę na rolę miejsc znaczących w objaśnianiu obcym drogi dojścia do konkretnego celu.

Maria Śmiełowska, opisując doświadczenia zbiorowości Śląska Opolskiego, przedstawia *g e o g r a f i c z n e i s y m b o l i c z n e w y m i a r y p r z e s t r z e n i ń z y c i a*. Po obszernym teoretycznym wstępie na temat roli terytorium w życiu zbiorowości ludzkich, analizuje stosunek Ślązaków do terytorium uznawanego przez nich za ojczyznę (ziemię ojców), ich poczucie swojskości oparte na zasiedziałości i przywiązaniu do tradycji kulturowej ojców, do wartości symbolicznych tkwiących w tradycji rodzinnej i religijnej.

Brak obecności wyraźnie zdefiniowanej polskości jako własnej przestrzeni kulturowej i przedmiotu identyfikacji wśród mieszkańców autorka tłumaczy spłotem różnych doświadczeń tej zbiorowości.

Miejsce tożsamości w identyfikacji z przestrzenią grupy lokalnej w życiu codziennym jest przedmiotem rozważań Pawła Schmidta. Interpretację postaw danej grupy społecznej wobec innych i wobec własnej grupy oparł na wnioskach z rozmów przeprowadzonych we wsi Ochotnica w Gorcach. Materiał zebrany w czasie badań pozwolił autorowi na przedstawienie przykładów związku pomiędzy wizerunkiem własnym badanych jako reprezentantów społeczności lokalnej a p o j m o w a n i e m p r z e s t r z e n i, w jakiej toczy się ich życie codzienne.

G r a n i c z n o ś ć między swoim i obcym, jaką stwarza przestrzeń („świat”) bramy miejskiej kamienicy, to zagadnienie analizowane przez Grażynę Ewę Karpińską. Autorka poruszyła ważny problem ciągłości przestrzeni – formalnie rozgraniczonej bramą na wewnętrzną (swojską) i zewnętrzną (obcą) – jaką zapewnia p r z e s t r z e ń p o ś r e d n i a (podwórko), która „łagodzi” ostrość tego podziału. Brama jest przestrzenią o swoistych cechach kulturowych, gdzie następują określone zdarzenia mające wartość rzeczywistą lub wyobrażoną przez mieszkańców domu i przechodniów z ulicy. Symbolizują one w świadomości ludzi (przykład mieszkańców kamienicy w Łodzi) miejsce szczególne w przestrzeni domu i ulicy.

Kontynuacją tych rozważań jest w pewnym sensie mój artykuł dotyczący p r z e s t r z e n i k u l t u r o w e j d o m u r o d z i n n e g o. Zwracam uwagę nie tylko na jego graniczność wobec tego, co pozostaje „na zewnątrz” domu i mieszkania, na jego intymność, ale też na wartość rzeczywistą, symboliczną i mityczną całego wnętrza wraz z wyposażeniem (przykład mieszkania rodziny z Górnego Śląska). Podkreślam znaczenie treści kulturowych, w tym tradycją uświęconych zachowań, tego wszystkiego, co składa się na życie codzienne w ramach przestrzeni wewnętrznej domu i mieszkania. Na nich opiera się świadomość jego mieszkańców dotycząca miejsca znaczącego, jakim jest dom rodzinny, oraz przypisywanych mu wartości symbolicznych.

Szczególne znaczenie dla ludzi świadomych przestrzeni kulturowej, w jakiej żyją, ma nie tylko swój dom, ale i swój ogród. O ogrodzie jako „prywatnej ojczyźnie”, o symbolicznie rosnących w nim roślin i relacjach sąsiedzkich w przestrzeni wokół domu pisze Alicja Kujawska. Swą krótką wypowiedź opiera na sondażu terenowym przeprowadzonym w Łodzi. Sygnalizuje problem nie tylko k u l t u r o w e j p r z e s t r z e n i o g r o d u jako miejsca znaczącego, ale też p r z e s t r z e n i s ą s i e d n i c h pozbawionych ogrodów, odmiennych kulturowo od opisywanych.

Z kulturą wsi związanych było wiele miejsc znaczących i symbolicznych. Do takich należały zabudowania młyna, zwłaszcza zaś wiatraki, które ze względów technicznych musiały mieć odpowiednie usytuowanie (na wolnej przestrze-

ni, nierzadko wzniesieniu, górowały nad wsią). Koncentryczna, precyzyjna konstrukcja młyna symbolizowała w tradycji międzypokoleniowej wiedzy i wierzeń elementy kosmiczne. Młyn, poruszany siłą wiatru lub wody, a więc żywiołów, był dla ludu p r z e s t r z e n i ą d e m o n i c z n ą. Pisze o tym ciekawie Jerzy Adamczewski.

Miejsca zajmowane na jakimś terytorium przez kościół, kapliczkę, krzyż przydrożny, czyli obiekty związane z sacrum, to miejsca szczególne. Uważa się je za wydzielone z „reszty świata”. Obiekty te wraz z miejscem, na których stoją, s y m b o l i z u j ą niezmiennie w a r t o ś c i uświęcone tradycją wiary, p a m i ę ć o ważnych wydarzeniach, są wyrazem d z i ę k z y n i e n i a, p r z e b ł a g a n i a bądź prośbą o o p i e k ę nad fundatorami i społecznością, pośród której się znajdują. Dają poczucie porządku i harmonii. Piszący na ten temat autorzy – Grzegorz Odoj i Andrzej Peć – stwierdzili ponadto na podstawie badań przeprowadzonych w Żorach i okolicy, że t o s y m b o l i c z n e z n a c z e n i e ś w i ę t o ś c i, funkcjonujące w świadomości społecznej również w odniesieniu do elementów konstrukcji wspomnianych obiektów, uzewnętrznia się wtedy, gdy poddaje się je rozbiórce, wymienia fragmenty lub przemieszcza. Wyraża się to wymogiem okazywania im należnego szacunku. Otoczenie obiektu sakralnego jest nadal we współczesnej tradycji kulturowej uważane za p r z e s t r z e ń ś w i ę t ą, dlatego istotne znaczenie ma zachowanie się ludzi w jego pobliżu (zachowanie stygmatyzuje obcego, niereligijnego, który nie żywi należynej czci dla tego miejsca).

Podobne obserwacje i wnioski badawcze prezentuje Małgorzata Michalska, która wymienia także różne przykłady genezy s a k r a l i z a c j i p r z e s t r z e n i: m.in. wizję obecności bóstwa (najczęściej Matki Boskiej, świętych) w danym miejscu, z n a k i „p o t w i e r d z a j ą c e” bożą obecność na ziemi (odciśnięte „boże stopki”, dłoń), przypadki uzdrowień przy źródłach. Wierzenia i wiedza o pewnych zdarzeniach przekazywana z pokolenia na pokolenie w formie legend i mitów stają się inspiracją szczególnej czci społecznej dla miejsc znaczących, a powstałe na nich sanktuaria czy mała architektura sakralna nabierają wartości symbolicznej.

Te szczególne miejsca jako konkretna wartość kulturowa kreują określone zachowania ludzi – są inspiracją modlitw, pieśni, wyzwalają potrzebę pielgrzymowania do uświęconych miejsc znaczących, odprawiania ceremonii religijnych i tworzenia dobrowolnie wspólnot złączonych przeżywaniem niecodziennych, wzniosłych uczuć.

Zachowania te wzmacniane są wiedzą o postaciach świętych czerpaną nie tylko z rzetelnego przekazu hagiograficznego pochodzącego z Kościoła katolickiego (m.in. *Żywoty świętych*³), ale też z opowieści ludowych zwanych apokryfami.

³ Na przykład na Śląsku w ostatnich dziesięcioleciach XIX wieku do drugiej połowy XX wieku powszechnie czytano *Żywoty świętych pańskich*. Mikołów, Wyd. Karola Miarki 1884.

Jarosław Eichstaedt pisze właśnie na temat funkcjonowania p r z e s t r z e n i k u l t u r o w e j w a p o k r y f a c h oraz p r z e s t r z e n i a p o k r y f ó w. Pierwsza dotyczy kontekstu przestrzeni, w jakiej występują osoby święte: Bóg, Jezus, święci pańscy, druga – przestrzeni modelowanej przez opowieści apokryficzne. Łączenie słowa i obrazu (wyobrażenia osoby świętej, jej życia, ubarwione opowieściami) cechuje zwłaszcza teksty niekanoniczne, które – jak pisze autor – bywają włączane w obręb kanonicznych, co ułatwia przekaz o faktach religijnych.

W przestrzeni kulturowej funkcjonują zjawiska związane z obowiązującym w danej społeczności systemem wartości i postawami, które ujawniają się w normach etycznych, w zachowaniach, w przekazywanej wiedzy potocznej o rodowodzie historycznym na dany temat lub po prostu w społecznej świadomości o czymś. Problem ten zainteresował Jacka Olędzkiego, który na wybranych przykładach z badań omawia zjawiska h o n o r u, g o ś c i n n o ś c i, g o d n o ś c i, p y c h y itp. jako szczególnych wartości obecnych w przestrzeni kulturowej. Posługuje się nie tylko materiałem z etnograficznych badań terenowych na Ziemi Dobrzyńskiej, lecz także tekstem *Pana Tadeusza A. Mickiewicza* (fragment dotyczący Ziemi Dobrzyńskiej). Jego oryginalna analiza antropologiczna uzmysławia, jak ważne jest dostrzeżenie w badaniach etnologicznych różnych źródeł oraz docenianie tych wartości przestrzeni kulturowej, które odnoszą się do c e c h z n a c z ą c y c h badanej grupy społecznej.

Tom poświęcony miejscom znaczącym i wartościom symbolicznym zamyka artykuł metodologiczny Zygmunta Kłodnickiego. Autor widzi potrzebę stosowania nadal w etnologii d o k u m e n t a c j i f a k t ó w k u l t u r o w y c h w formie zmapowanej. Podkreśla słusznie, że wzory kulturowe, choć różnicują społeczności etniczne, regionalne i lokalne, często wskazują na ich podobieństwa (zjawisko to można obserwować w czasie i przestrzeni). Obszarową analizę zapewnia zastosowanie łącznie metody geograficznej i historycznej retrogresywnej, zwłaszcza w badaniach nad genezą kultury tradycyjnej. Na podstawie szczegółowego omówienia form, sposobu stosowania i efektów końcowych można zaryzykować stwierdzenie, że opisana przez autora metoda, po pewnej modyfikacji i poszerzeniu zakresu, mogłaby okazać się przydatna do badań przestrzeni kulturowej współczesnych społeczeństw nowoczesnych.

Przedstawione w tym tomie artykuły nie wyczerpują i nie zamykają dyskusji nad obszerną problematyką przestrzeni kulturowej, związanych z nią miejsc znaczących i wartości symbolicznych. Dziedzictwo kulturowe minionych pokoleń, kontynuowane i przetwarzane, a przede wszystkim to, co stało się już „nową” tradycją współczesnych społeczeństw nowoczesnych – stanowią przestrzeń kulturową życia społecznego wartą poznawania i analizowania przez etnologów i antropologów kultury. Zagadnienia te pozostaną w sferze zainteresowań autorów „Studiów Etnologicznych i Antropologicznych”.

Irena Bukowska-Floreńska